

Sumari

- 15 **La política urbanística barcelonina. Una dècada decisiva, 1851-1860** Marina López
- 27 **L'engegada de l'eixample i les batalles per la innovació jurídica, 1860-1897** Marina López
- 35 **Barcelona 1853-1859: reforma i eixample**
 - 36 Els estudis sobre la ciutat
 - 38 La reforma interior
 - 48 Els agents urbans
 - 50 L'eixample il·limitat
 - 56 Un programa públic únic
 - 62 Dos programes públics
 - 71 **Contra la densitat. La ciutat higènica i l'urbanisme dels eixamples** Francesc Muñoz
 - 81 **El camí municipalista vers la metròpoli. Notícia biogràfica de l'alcalde Josep Santa-Maria (1812-1867)** Glòria Santa-Maria
- 89 **Cerdà 1860-1866: teòric de la ciutat i gestor de l'eixample**
 - 90 El triomf de Cerdà
 - 98 La teoria: el cub atmosfèric
 - 102 La pràctica: la gestió de l'eixample
 - 110 Confrontacions: Cerdà, Garriga, Molina
 - 116 Regles barcelonines i lleis estatals
 - 119 **Cerdà a la recerca de l'hàbitat ideal: el cub atmosfèric** Ramon Grau
- 127 **Vers la dimensió metropolitana, 1860-1897**
 - 128 **El procés de creixement**
 - 134 **Fites de l'ambició metropolitana**
 - 134 La Universitat
 - 138 El Parc de la Ciutadella
 - 144 L'Exposició Universal
 - 148 **L'agregació dels pobles**
 - 153 **Barcelona, visions de la primera metròpoli** Teresa Navas
 - 161 **La indústria a Barcelona el 1906 i l'articulació d'un primer espai metropolità** Mercè Tatjer
 - 169 **Les principals indústries de la Barcelona Gran, 1906** Lluís M. Bou, Francesc Caballé, Mercè Tatjer
 - 177 **Les façanes de l'Eixample: composició, materials, acabats i color** Teresa Macià

Els textos sense signatura són de la comissària del projecte Marina López Guallar

Lluís Rigalt i Fariols. Carrer de la Princesa, 1867, RACBASJ

La política urbanística barcelonina. Una dècada decisiva, 1851-1860

Marina López

L'expansió setcentista havia obert un nou cicle de la història de Barcelona. Els desastres de la guerra de la Independència i la llarguíssima postguerra no van arruïnar el llegat d'aquest precedent. A mitjan anys trenta del segle XIX, els canvis es van precipitar: la indústria es va mecanitzar, l'absolutisme va passar a ser marginal i el pensament científic va presentar batalla a l'Església.

En canvi, la revolució urbanística, si bé iniciada, continuava pendent. La modèstia va ser la característica de les operacions de reforma interior, que van ser molt nombroses, d'altra banda. L'esterilitat del debat sobre l'eixample, que s'allargava en excés, es feia cada cop més evident. En el fons hi havia dos fets inamovibles: l'escassetat de recursos de l'Ajuntament de Barcelona i la pervivència del control militar sobre l'espai urbà.¹

Superar aquest estat de coses és el repte que la societat barcelonina i els seus dirigents van afrontar als anys cinquanta, una dècada decisiva per a la política urbanística barcelonina perquè posava alhora les bases i els límits de la modernització de la ciutat vigents durant la segona meitat del segle.

El 1852, el projecte d'obertura del carrer de la Princesa va culminar el traçat de l'eix transversal, una via recta, ampla i amb vocació comercial que travessava tot el que encara es considerava la ciutat pròpiament dita, des del passeig de la Rambla fins al passeig de Sant Joan, a l'esplanada de la Ciutadella.² El 1860, l'aprovació definitiva del pla Cerdà i l'autorització per construir van ser el començament de la urbanització de l'eixample. Una dècada de realitzacions, doncs, amb l'afany de recuperar el temps perdut.

Una reforma interior: el carrer de la Princesa, 1852-1853

L'obertura del carrer de la Princesa va ser l'obra de Santiago Luis Dupuy, un alcalde corregidor progressista que, procedent del camp empresarial, s'estrenava

en política i que, havent acceptat col·laborar amb un gabinet moderat, va prendre possessió el 10 de desembre de 1851. Davant d'un consistori crític amb la seva designació a dit, es va gloriar de comptar amb la confiança del Govern i es va comprometre a utilitzar-la al servei d'un programa dictat pels regidors com a representants de la comunitat local.³

Quin era aquest programa? Entre l'alcalde i els regidors —empresaris i negociants com ell mateix— sembla que no calia explicitar-ho. En síntesi, es tractava d'assumir la part que tocava a Barcelona del conjunt de propostes de l'anomenat «partit industrialista», que no era pas un partit en el sentit convencional de la paraula, sinó una opció suprapartidista, catalana d'origen, articulada a l'entorn d'una presa de posició sobre els papers respectius de l'Estat i la iniciativa privada en la creació de la riquesa. Assolit un cert estadi en el desenvolupament de la nova economia industrial, els líders del canvi exigien al Govern central una política activa de provisió d'infraestructures i una liberalització del marc legal per continuar el desplegament del capitalisme.⁴

A escala municipal, aquests plantejaments es plasmaven en una política urbanística d'intensificació de la reforma i de desbloqueig de l'eixample en col·laboració estreta amb la iniciativa privada. L'ambició era renovar Barcelona a la manera que ho feien les grans ciutats europees del moment. Ara bé, el caràcter subordinat de la institució municipal exigia que es comptés amb la confiança de l'Estat i que se superessin les rutines paralitzants. Dupuy garantia les dues coses.

L'alcalde va fer seva la idea d'acabar l'eix transversal, i el 20 d'abril de 1852 va presentar un projecte al consistori per obrir-ne el darrer tram. El projecte comprenia una proposta de la Comissió d'Obres al plenari i uns documents complementaris: els plànols de l'obra, el pressupost per pagar les expropiacions i les bases d'un emprèstit de 3 milions de rals que havia de cobrir el 60 % del cost. Un cop aconseguida l'aprovació del consistori, es va trametre al governador civil tot suggerint-li el procediment de tramitació a seguir.⁵

En tot aquest projecte hi havia una barreja d'enunciat de principis, d'examen sistemàtic dels problemes per una operació urbanística i d'aportació de solucions concretes que transcendia l'obra del carrer de la Princesa. Tampoc no s'amagava la intenció d'inventar un model nou de gestió de l'obra pública urbana, adequat a l'etapa que començava i coherent amb la ideologia de la societat civil. L'excel·lència tècnica, el respecte per la propietat privada, l'assignació de recursos suficients i l'agilitat de la tramitació eren els requisits del model.

Francesc Daniel Molina, arquitecte per l'Acadèmia de San Fernando i guanyador del concurs de la plaça Reial, va ser el tècnic contractat per l'Ajuntament per assegurar el requisit de l'excel·lència. Se li va encarregar superar els errors comesos en el traçat del carrer de Jaume I, que havia suscitat moltes crítiques. Per aquesta raó, va aixecar un plànol general de l'eix transversal i va dibuixar les alineacions existents i dues propostes per al nou tram, base del dictamen de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Barcelona, que va ser acceptat pel consistori com a decisió final.

La Llei d'expropiació del 1836 obligava a complir quatre condicions abans de fer efectiu el traspàs de sòl del domini privat al domini públic. La primera era la declaració d'utilitat pública de l'obra, una facultat reservada a l'Estat. La segona imposava una altra «declaració» de les finques a expropiar i, per complir-la, el plànol d'alineacions era també un plànol parcel·lari de les propietats afectades entre la plaça de l'Àngel i el passeig de Sant Joan. L'Ajuntament va prometre als propietaris afectats per l'obertura del carrer respectar les dues exigències restants: fixar el preu de la indemnització de comú acord entre els perits de les dues parts (hi havia la possibilitat d'un tercer perit en cas de diferències) i pagar-la abans de la transferència efectiva del domini privat al públic.

L'emprèstit necessitava una justificació especial perquè era la novetat del pressupost. El primer argument era obvi: l'Ajuntament depenia finançament de l'Estat des del 1714, l'assignació anual no arribava a cobrir les despeses obligatòries prefixades, acudir al crèdit era la via per finançar obra nova i la constitució recent d'entitats financeres obria bones perspectives. En aquest context, Dupuy, inspirador i potser redactor de la proposta de la Comissió d'Obres, donava el segon argument: la definició de l'obra pública com una inversió productiva i del crèdit com un recurs ordinari. Així, l'èxit de l'empresa depenia de l'obtenció dels beneficis dins el termini previst i obligava a no dilatar l'execució de les obres. Tot el disseny del projecte estava al servei d'aquest darrer objectiu, però no era suficient, perquè el compliment no depenia del consistori.

Les competències sobre l'espai urbà barceloní eren compartides entre les tres administracions: l'estatal, la provincial i la municipal. La conseqüència

ordinària era la lentitud en la tramitació, però cabia també la possibilitat de bloqueig en cadascuna de les fases, de la repetició del cicle enviament/retorn de la documentació i de l'allargament indefinit del procediment. No sols hi jugaven factors administratius; els polítics eren tan o més determinants. La tensió entre elements civils i militars o la rivalitat endèmica entre els ministeris de Governació i de Foment expliquen la manca d'unitat d'acció del Govern estatal, traduïda sovint en conflictes de competències que dificultaven el funcionament normal de l'Administració. Calia dissenyar una estratègia per superar tots aquests obstacles i portar endavant el projecte.

Com que l'instrument que Dupuy tenia a la seva disposició era l'Ajuntament de Barcelona, reivindicar-ne el paper actiu i determinant en la política urbanística de la ciutat havia de ser el primer pas de l'estratègia, i això era tot un desafiament als militars. La tramitació municipal de l'obertura del carrer de la Princesa exemplifica bé el protagonisme municipal que es pretenia assolir. El consistori en va assumir la iniciativa, els seus tècnics van elaborar el projecte, es va teixir el consens entre els partits amb representació municipal i es va aconseguir l'aprovació unànime dels regidors.

El segon pas era buscar la complicitat del governador, l'altra autoritat local, que tenia a les seves mans l'elevació del projecte al Govern central. L'autoritat provincial, a instàncies de Dupuy, va acceptar un procediment abreujat per aprovar l'obertura del carrer. Consistia a obviar la declaració d'utilitat pública de l'obra, que implicava la intervenció retardadora de les més altes institucions de l'Estat, amb l'argument que no era necessària perquè es tractava de la continuació de l'eix transversal i no d'una nova obra. L'obligada ronda d'assessoraments a l'Administració es va reduir pels mateixos motius a una única institució acadèmica d'àmbit provincial.

El tercer pas era l'aprovació final del Govern central, que, en cas d'avaluar la decisió inicial del consistori, implicava l'execució de l'obra. Per forçar-la, el consistori va mobilitzar a Madrid tres xarxes: els seus agents permanents a la capital, els alts funcionaris que havien exercit a Barcelona i l'anomenada «diputació catalana», és a dir, els diputats que representaven el Principat a les Corts espanyoles. La correspondència creuada descobreix que es confiava sobretot en alguns d'aquests diputats, que combinaven la representació política amb la defensa dels interessos del partit industrialista —n'eren els portaveus ordinaris— i animaven el grup de pressió que feia anys que s'havia instal·lat a Madrid.

D'aquesta manera, es va obtenir alhora, i en poc més de dos mesos, la confirmació d'utilitat pública de l'obra, l'aprovació del doble contingut del plànol —alineacions i finques afectades— i la sanció del pressupost, inclosa l'autorització per contractar l'emprèstit. Al final d'agost, l'alcalde engegava per decret tres processos diferents: la negociació de l'emprèstit amb les entitats

financeres, la venda de parts del patrimoni immobiliari municipal —que era un dels recursos previstos al pressupost— i l'expropiació dels terrenys. Aquest tercer procés era el més complex.

El consistori acumulava ja una certa pràctica expropiadora relacionada amb la realització dels trams anteriors de l'eix transversal. Per exemple, el coneixement previ dels preus dels terrenys als diferents carrers de la ciutat va servir a Molina, primer, per fer el càlcul del cost global de les indemnitzacions al pressupost i, després, per fer la proposta d'indemnització en cada cas concret en qualitat de perit per la part municipal en totes les expropiacions previstes i realitzades per l'obertura del carrer de la Princesa.

D'altra banda, l'aplicació de la Llei del 1836 a Barcelona va ser guiada per un principi previst a la llei francesa de 16 de setembre de 1807 i no recollit per la norma espanyola, tot i seguir en general aquest antecedent napoleònic. El propòsit d'aquest principi era rebaixar els costos de les expropiacions en favor de l'Administració pública, fent entrar en el còmput de la indemnització no sols el valor de la part de solar perduda pel propietari, sinó també, i en sentit contrari, els beneficis que reportaria a la resta de la propietat precisament gràcies a la millora urbanística. El 1849, una sentència del Consell Reial, màxim òrgan assessor del Govern central i màxima instància contenciosa administrativa, va donar la raó al consistori barceloní contra les reclamacions d'un veí de la ciutat que denunciava aquell criteri municipal.

La caiguda, el dia 14 de desembre de 1852, del gabinet Bravo Murillo que havia nomenat Dupuy, va ser la causa immediata del cessament de l'alcalde els darrers dies de l'any, perquè la norma era que els canvis en la cúpula de l'Estat arrossegaven la caiguda de les autoritats locals rellevants. Però la desaparició de l'alcalde no va arruïnar la seva obra. A l'Ajuntament s'havia acumulat experiència i s'havia format un equip humà disposat a continuar-la. El formaven, a més del ja esmentat Francesc Daniel Molina, personalitats de primera fila a la ciutat com el jurista Manuel Duran i Bas, amic íntim de l'alcalde i nomenat secretari de l'Ajuntament; un segon arquitecte adjunt a Molina, Josep Oriol Mestres; i dos industrials destacats, Valentí Esparó i Ferran Puig, regidors principals dins les comissions municipals encarregades de gestionar l'obra.

Val a dir que, amb data 31 de desembre de 1852, els assoliments eren desiguals. Els litigis sobre els títols de propietat, alguns d'ells engegats pel capítol general, dificultaven les vendes dels béns municipals i, passats quatre mesos des de l'inici del procés, es constatava que el procediment expropiador era lent i que caldria més d'un any sencer per completar-lo. La part positiva era que el plenari i els grans contribuents havien aprovat les bases de l'emprèstit, que se'n preparava l'anunci públic i que l'emissió de les accions estava a punt. La fase següent ja estava prevista i anunciada al governador civil. Es tractava de col·locar les accions i tocar diners, és a dir, deixar-ho tot tancat a Barcelona abans

de sol·licitar que el Govern central aprovés la gestió municipal de les condicions pactades per a l'emprèstit.

La difícil conjuntura política del 1853 va estar a punt de frustrar-ho tot. La desaparició de Bravo Murillo va precipitar la crisi però no la va tancar. Fins a tres gabinets es van succeir a Madrid l'any següent, i tothom donava per fet el final del monopoli moderat del poder, que durava des del 1844. Un front antigovernamental va quallar aleshores a Barcelona. Els moderats catalans van aproximar-se als progressistes en les eleccions generals de febrer del 1853 i van repetir l'aliança a les eleccions municipals al final del mateix any.⁶ Enmig d'un clima involutiu, el nou governador civil va impedir les vendes previstes de les finques municipals, malgrat haver estat autoritzades pel gabinet anterior. Es va intentar mantenir en secret la notícia, però va repercutir negativament en la venda de les accions de l'emprèstit, i de retruc es van paralitzar les expropiacions.

Una ràpida reacció municipal, entre maig i juny del 1853, va buscar i va trobar recursos substitutius dels descartats. Es va tancar la col·locació de l'emprèstit i es van accelerar els convenis d'expropiació, que fixaven tant les indemnitzacions com les obligacions dels propietaris respecte al desallotjament, els enderrocs i la retirada de runa del carrer.

L'acció posterior va dividir l'equip de Dupuy. Una part va avalar una proposta per començar les obres, malgrat no haver pagat totes les expropiacions i no disposar de la totalitat dels terrenys. Era una rectificació del pla original i un retorn al passat: l'obertura del carrer no es faria de cop ni en el termini previst, sinó per trams i allà on fos possible. L'hostilitat governamental i els bons oficis de Duran i Bas van facilitar una reconciliació ràpida: el consistori va tancar files i, després de negociar i aconseguir el suport dels propietaris del carrer, es va anunciar la inauguració de les obres del costat mar, entre Flassaders i Montcada, per a la primera setmana d'octubre. Era una fugida cap endavant que una campanya de la premsa governamental va tractar de contrarestar. Es va demanar l'abandonament de l'obra i el governador va prohibir-ne la inauguració. En protesta, l'alcalde substituït de Dupuy, Josep Bertran i Ros, va presentar la dimissió irrevocable, i el consistori va demanar el retorn a l'alcaldia de Dupuy.

Malgrat la tensió creixent amb l'autoritat provincial, el consistori municipal no va canviar d'actitud, la va fer pública a través d'un manifest publicat a la premsa i va confiar en el nou gabinet constituït el 19 de setembre perquè incorporava personalitats catalanes en llocs clau. Àngel de Villalobos i Pascual Madoz, diputats i els homes més actius del *lobby* industrialista a Madrid, van dissenyar la solució del conflicte. Van donar suport davant del Govern a l'exigència del consistori —permetre la inauguració solemne de l'obra al mes de novembre— i van oferir en contrapartida ajornar l'aprovació d'un nou

pressupost que havia presentat l'Ajuntament. Aquest desenllaç va convertir en irreversible l'obertura del carrer de la Princesa a canvi d'assumir-ne de forma definitiva les dilacions i la precarietat de l'execució.

El programa municipal d'eixample

El segon punt del programa d'obres públiques enviat al Govern per Dupuy el 1852 es limitava a assenyalar que l'eixample era una necessitat sentida per tots els sectors econòmics i defensada per totes les autoritats locals. A la primavera del 1853, ahora que defensava la continuïtat de les obres del carrer de la Princesa, el consistori va prendre la iniciativa de presentar un programa d'eixample ben definit que tancava la fase de debat, suposava una ruptura amb els militars i s'encaminava a una urbanització immediata dels afores de la ciutat.⁷

El detonant del canvi va ser el rumor que el Govern central estava a punt d'autoritzar un eixamplament limitat de la ciutat, tal com volien els militars. Ara bé, la resposta no va ser sols el rebuig d'una mera ampliació del recinte emmurallat, sinó la formulació d'una alternativa que, evidentment, s'havia discutit amb antelació.

La primera decisió del consistori va ser formar una comissió especial d'Eixample amb voluntat de permanència que, de seguida, es va transformar en Junta Mixta perquè als regidors designats s'hi van sumar representants de les corporacions econòmiques i els directors dels diaris de la ciutat. De les reunions va sorgir el programa municipal d'eixample dels vint anys següents. Tenia una sola mira dividida en tres punts solidaris: eixample il·limitat, propietat municipal dels terrenys de les muralles i passeig arbrat en el lloc del perímetre fortificat.

Paral·lelament, una comissió reduïda, presidida per Valentí Esparó, va muntar una campanya de premsa amb un eslògan repetit una vegada i una altra: no a un eixample reduït, sí a un eixample il·limitat.

Finalment, per a la tramaesa de la demanda al Govern es va adoptar el protocol reservat per a aquelles ocasions en què el consistori s'enfrontava als delegats locals del govern: la invocació directa de l'Ajuntament de Barcelona al cap de l'Estat. Aquest gest, que volia recordar el diàleg directe de l'antic Consell de Cent amb la Corona, era servit per un tipus de discurs general sobre l'estat de la ciutat destinat a convèncer sobre la justícia i conveniència d'allò que es demanava i redactat per un autor de prestigi reconegut.

El 1853 va ser triat Duran i Bas, que va escriure una peça comparable a les escrites al set-cents per un Romà Rossell o un Capmany, també al servei del consistori municipal. Era el retrat d'una ciutat encadenada, contraposat a les perspectives de prosperitat futura si es concedia un eixample sense més

límits que els imposats per la natura. El missatge va ser lliurat solemnement a la reina, a mà, pels plenipotenciaris enviats expressament per la ciutat i pels acòlits influents reclutats a la Cort. Entre bastidors, Villalobos i Madoz tornaven a desplegar les seves habilitats.

Si es compara aquest procediment amb el seguit l'any anterior per acabar l'eix transversal, s'hi aprecia la continuïtat de fons de moltes de les opcions de Dupuy, però també novetats coherents amb el canvi d'escala de l'obra que ara s'emprenia.

Mentre que aquella millora va ser gestionada enterament pels regidors, per llançar l'eixample es va creure necessari escenificar el suport unànimе de la societat local i fer exhibició del consens general que s'havia assolit. Malgrat que l'Ajuntament perdia protagonisme, l'aposta municipal en sortia reforçada. Pel mateix motiu i potser alligonats per fets recents, es va acudir a la premsa; així les muralles van tornar al debat públic i es va mirar de sumar l'opinió pública al bloc format pel consistori i les forces vives.

S'havia tingut cura de tots els detalls, i la debilitat del Govern presagiava que cediria, però aquesta vegada l'envit va resultar massa fort i, malgrat el canvi de gabinet i la insistència —a l'octubre del 1853 i al gener del 1854—, la resposta de Madrid va ser negativa. Va ser una victòria pírrica, és a dir, a curt termini i contraproduent, perquè la comunitat local es va aferrar a aquell programa i va maldar per fer-lo triomfar.

L'empitjorament de la situació política amb moviments armats contra el Govern des del febrer del 1854 ho va posar fàcil. Barcelona va ser la primera ciutat espanyola a adherir-se al pronunciament progressista a mitjan juliol. La Junta Provisional Revolucionària va decretar l'enderroc de les muralles.⁸ L'Ajuntament va rebre l'encàrrec d'executar el decret i de convocar els propietaris dels afores per discutir sobre la seva contribució financera a la urbanització de l'eixample. La dels propietaris va ser la darrera incorporació al programa municipal d'eixample, i el desenvolupament de la reunió va demostrar al consistori que no es resignarien a ser menystinguts. A l'escrit discutit a la trobada, els propietaris van oscil·lar entre el maximalisme d'atribuir-se el dret d'urbanitzar contra l'Ajuntament i el pragmatisme d'acceptar el costum tradicional de la ciutat si es volia edificar en terrenys no urbanitzats, que consistia a cedir gratuïtament el terreny necessari per als vials i pagar-ne l'agençament. Però feta l'excepció dels carrers que necessitaven obrir per construir les seves cases i que classificaven com a «obra pública d'utilitat privada», els posseïdors de l'eixample es van desentendre del finançament de la resta de les obres públiques i van desqualificar la idea d'una contribució especial com a preu o compensació del dret de construir als afores.

Els juristes consultats per les autoritats davant la resposta dels propietaris van passar de puntetes sobre el tema de l'agent urbanitzador, van centrar-se

a fonamentar la contribució especial i a vincular-la a la sol·licitud i concessió de la llicència d'obres; un raonament i una associació que el consistori va adoptar com a posició pròpia a partir d'aquell moment. Ara bé, molt menys pragmàtics que els propietaris, van considerar que l'expropiació era l'única via legal per a la transformació del sòl privat en domini públic, inclosos els carrers, i, en conseqüència, el finançament de les indemnitzacions havia de ser públic. Per rebaixar la factura resultant, que reconeixien desorbitada, van abonar pràctiques que l'Ajuntament de Barcelona havia introduït en l'aplicació de la Llei del 1836 i van insistir a ajustar el preu al valor de les propietats abans de l'engegada del procés urbanitzador.⁹

Així, al final del breu termini de poc més d'un any entre maig del 1853 i mitjan agost del 1854, el programa municipal d'eixample quedava definit i se n'havia plantejat la discussió de les «bases econòmiques», del finançament i de les obligacions respectives dels agents públics i privats.

Madoz, l'home oportú en el moment just

El 30 de juliol de 1854 es va formar el primer gabinet de la nova etapa, presidit per Espartero, que va situar O'Donnell al Ministeri de Guerra. El Bienni Progressista va començar a Barcelona el 12 d'agost, data de la presa de possessió del nou governador civil, Pascual Madoz, i del capità general, Domingo Dulce. No van defraudar les expectatives suscitades perquè eren portadors de l'aprovació estatal de l'enderroc de les muralles i van aixecar l'estat de setge fins aleshores quasi permanent a Catalunya. Dulce, partidari d'una retirada dels militars a les casernes, va deixar tot l'espai lliure a Madoz.

Madoz va ser governador de Barcelona dos mesos escassos en una conjuntura molt difícil en què es van combinar les dificultats derivades de la transició política amb una crisi social que va paraitzar la indústria barcelonina —els obrers es revoltaven contra les innovacions que provocaven atur— i amb una epidèmia de còlera que en vuit setmanes va causar més de 6.000 morts.

Una de les primeres decisions del governador va ser renovar els ajuntaments i convocar eleccions municipals els primers dies de setembre, però a Barcelona es van haver de celebrar al final de novembre a causa de l'epidèmia. Mentrestant, s'havia format un ajuntament provisional amb alguns membres del darrer consistori progressista que havia regit la ciutat l'any 1843 i els suplents necessaris per cobrir vacants. Dupuy, en aquest cas com a cronista, va trobar inoportuna aquesta restauració.¹⁰ El consistori provisional va haver d'afrontar les conseqüències dels costos no previstos de la crisi sanitària i de l'enderroc de les muralles. Un bon indicador de les dificultats financeres va

ser la desviació dels fons destinats al carrer de la Princesa per combatre l'epidèmia de còlera al final del setembre del 1854; a l'octubre, la fallida municipal era ja una realitat i el consistori vivia a crèdit; al novembre, dimitia Josep Oriol Mestres, l'arquitecte adjunt a Molina; i els interessos del segon semestre no van ser abonats als compradors de les accions de l'emprèstit del 1853.

A l'exposició dirigida al Govern el 21 de setembre per plantejar aquesta situació límit, l'Ajuntament va voler descarregar-se del cost de l'enderroc i no va dubtar a retreure a l'Estat el fet de no assumir les despeses de l'aterrament d'unes muralles que considerava propietat seva.

En aquell moment, Madoz va prendre el relleu del consistori defallent i va apadrinar el programa d'eixample il·limitat que ja havia defensat abans a Madrid. Per assegurar la continuïtat de l'aterrament de les muralles, va viatjar a la capital el primer dia del mes d'octubre i va arrencar al Ministeri d'Hisenda la Reial ordre de 6 d'octubre de 1854, que contenia l'autorització inicial d'un segon emprèstit a favor del municipi amb la garantia altre cop dels terrenys de les muralles. De tornada a Barcelona, va aconseguir que una comissió formada per industrials i banquers, com Joan Güell o Manuel Girona, col·laborés en la gestió de l'operació financera.¹¹

Les bases del nou emprèstit incloïen explícitament que el consistori n'acceptava plenament les condicions i renunciava a litigar per la titularitat de la propietat dels solars de les muralles. Un cop publicades a la premsa aquestes bases, que eren calcades a les del carrer de la Princesa, el 18 d'octubre Madoz va fer una crida als barcelonins que anunciava un endeutament municipal superior als 5 milions de rals i els animava a cobrir l'emprèstit per «salvar» el consistori i completar l'enderroc.

En deixar Barcelona el 21 d'octubre, Madoz va ser acomiadat amb tots els honors. Home fort del règim, marxava per incorporar-se a les Corts i a l'Administració central. Deixava un successor, Ciril Franquet, competent i ben alligonat, que va exercir el càrrec fins al primer de juliol de 1855. Per mediació de Franquet es va incorporar al programa d'eixample Ildefons Cerdà, que sembla haver estat a l'escenari descrit des del primer moment.

Ildefons Cerdà, protagonista

Cerdà no era un desconegut ni un *outsider* a Barcelona. Des del 1849, l'interès per l'adaptació material de la ciutat a la revolució dels transports l'havia dut a deixar el Cos d'Enginyers i a concentrar-se en l'estudi de la localitat. Una notícia del juny del 1854 el situa a l'Ajuntament, amb Ferran Puig i un altre regidor, preparant l'avantprojecte de subhasta de la contracta municipal que pretenia posar fi al monopoli de la Sociedad Catalana para el Alumbrado de

Gas. L'enginyer apareix també, al començament del setembre, com a comandant de la Milícia Nacional, força de xoc al servei de la consolidació del nou règim, que Madoz va ajudar a formar dins l'Ajuntament.

Pel que fa al començament dels treballs de Cerdà sobre l'eixample, tot i que ell va indicar en un dels seus darrers escrits la data del 12 d'agost, que era també el dia de la presa de possessió de Madoz, això sembla més un reconeixement de la seva relació personal amb el nou governador que la referència a un encàrrec concret, del qual no hi ha constància. És més probable que Madoz recomanés l'enginyer al seu successor Franquet, que va reprendre els assumptes pendents els darrers dies d'octubre del 1854.

Precisament, una de les primeres intervencions de Franquet va ser nomenar Cerdà enginyer civil adscrit als òrgans provincials de la Hisenda Pública, amb la missió de posar a la venda els terrenys de les muralles. La comissió que negociava l'emprèstit sobre aquests terrenys havia reconegut la dificultat de portar-lo a terme en una conjuntura econòmica desfavorable —el muntant s'elevava a 20 milions de rals, més de sis vegades l'import de l'emprèstit del 1853— i va proposar que s'acceleressin l'elaboració del plànol i l'arranjament dels terrenys de les muralles. Posteriorment, la pista d'aquell emprèstit es perd i el més probable és que mai s'arribés a tramitar la seva segona fase, corresponent a l'aprovació final, però a Cerdà haver participat en la comissió li va servir com a trampolí per a encàrrecs més decisius.

L'ocasió es va presentar amb la Reial ordre de 26 d'octubre de 1854, que ordenava constituir una comissió facultativa d'eixample amb representació militar. Aquesta disposició, que és un bon exemple de l'estira-i-arronsa habitual entre els diversos sectors del Govern, va ser aplicada per Franquet, que es malhiava dels militars. Franquet va incorporar a la comissió l'enginyer militar nomenat per l'autoritat corresponent, Cerdà, com a representant dels interessos de l'Estat, i un arquitecte designat pel municipi, Antoni Rovira i Trias, regidor de l'Ajuntament restaurat del 1843 i membre de la Comissió Municipal d'Eixample. Cerdà va esdevenir també regidor poc després, a les eleccions del mes de novembre que van donar majoria progressista al consistori, i va substituir Rovira, que havia cessat com a regidor, en la Comissió d'Eixample.

La Comissió Facultativa va arribar a concretar els seus objectius i es van planificar els treballs —recopilar informació estadística sobre la ciutat, aixecar el plànol topogràfic dels afores i assentar les bases del futur eixample—, però de seguida va ser deixada de banda o va ser dissolta. Cerdà en va sortir beneficiat perquè, el 16 de desembre, el governador li va encomanar a ell sol la realització del plànol topogràfic, i aquesta va ser la segona decisió important, després de l'enderroc, encaminada directament a l'execució de l'eixamplament de la ciutat.

A partir d'aquest moment, Cerdà va tenir un protagonisme creixent com a pont de connexió entre Govern Civil i Ajuntament: era alhora tècnic al costat del governador civil i polític en actiu al consistori.¹²

El programa públic, 1854-1855

La ciutat de París tenia des del 1783 un plànol general de reforma que guiava les operacions concretes. Aquest fet era ben conegut a Barcelona, i la possibilitat d'imitar el model parisenc es discutia a les oficines municipals des del 1817. Els tècnics n'eren partidaris, però els polítics s'hi oposaven per dues raons: una era la manca de recursos, i una altra, més substancial, l'absència del marc legal que, a França, convertia les alineacions dibuixades en el plànol aprovat en obligatòries per als propietaris.

A la pràctica quotidiana de Barcelona, les dissensions internes del consistori municipal se superaven i es van anar trobant diners per realitzar els plànols particulars de la majoria dels carrers de la ciutat antiga. Tampoc no es necessitava gaire més que aquestes solucions casuístiques, perquè les reformes —amb l'excepció de les facilitades per la desamortització, com és el cas dels primers trams de l'eix transversal— no passaven de ser realineacions puntuals i eixamplaments d'abast reduït per eliminar giragonses i homogeneïtzar l'amplada al llarg del carrer, i sempre quedaven supeditades a l'actitud favorable dels propietaris afectats.¹³ Com que d'aquesta manera les millores s'havien multiplicat, però els resultats eren ben modestos, l'eixample apareixia com la gran ocasió per introduir les innovacions modernitzadores i, concretament, imposar un plànol general als propietaris.

Els propietaris, en canvi, no feien més que intentar traslladar a la urbanització de l'eixample la tradició dels plànols parcials firmats per tècnics al servei d'ells mateixos en cas d'obertura de carrers o projectes de barris en terrenys no urbanitzats. Així era com s'havia completat la urbanització del Raval des de la darrerria del segle xviii.

Un dels primers efectes de l'entesa entre els agents públics locals va ser el rebuig, entre novembre del 1854 i febrer del 1855, de les tres peticions dels propietaris dels afores liderats per Manuel Gibert, polític moderat que havia exercit càrrecs importants en el passat recent. Els propietaris volien començar a construir sobre l'eix del passeig de Gràcia i repetien les ofertes de finançament anteriors a l'arribada de Madoz. La Comissió Municipal d'Obres, encarregada de la concessió dels permisos als particulars, es va negar en rodó a fixar l'alineació de cases al passeig de Gràcia i va defensar, en canvi, que els tècnics al servei de les administracions públiques havien d'elaborar un plànol general d'eixample com a condició prèvia a la urbanització.

L'eclipsi municipal anava arribant al final i a poc a poc es desenvolupaven les directrius apuntades en el programa municipal del 1853.

Una de les peticions més importants de l'exposició a la reina firmada per Duran i Bas el 1853 era la dotació d'edificis públics de la nova ciutat. Al desembre del 1854, una comissió reduïda de membres de la Societat Econòmica d'Amics del País, de la qual formaven part l'excalde Bertran i Ros i l'arquitecte Josep Oriol Mestres, va preparar —a instàncies de les autoritats locals o tenint-les com a destinatàries principals— una relació ordenada i completa dels tipus d'edificis públics a construir a l'eixample. Una part final del document avançava el model d'habitatge, deutor de les tesis higienistes, amb altres indicacions més genèriques sobre el traçat dels carrers i la zonificació.

En la mateixa línia d'obertura a la participació corporativa i ciutadana, des del mes de març o abril del 1855 van començar a reunir-se diversos col·lectius animats per les autoritats locals però que mantenien la seva independència; a les corporacions econòmiques convocades anteriorment s'hi sumaven ara les institucions acadèmiques i els cossos professionals, tots ells interessats a intervenir en una millora que semblava cada cop més pròxima.

Al mes de maig, el consistori municipal unànimе, incloent-hi Cerdà, malgrat la bona entesa amb l'autoritat provincial i la cúpula de Madrid, no va dubtar a tornar a reivindicar la propietat de les muralles, punt constant de fricció amb l'Estat. La iniciativa era el producte final d'un acord del plenari del mes d'octubre suscitat per la constatació que la gestió privada de l'emprestit menystenia la reivindicació de la propietat municipal. Era una altra apel·lació solemne a la reina, i una presentació dels fonaments jurídics de la reclamació municipal com a correcció de l'actitud massa contemporitzadora de l'octubre anterior. Va topar, un cop més, amb el fet de la possessió efectiva dels terrenys per l'Estat.

Un mes després, i en moments de gran tensió, el 28 de juny de 1855, Ciril Franquet va presidir una reunió general dels delegats de les dues institucions locals representatives —Ajuntament i Diputació— i dels col·lectius que acabem d'esmentar. Una reduïda comissió redactora —Gaietà Almirall, Joan Magaz, Manuel Duran i Bas, Pau Maria Tintorer i Elies Rogent— va formular vint «bases generales», un desplegament d'algunes idees de la Societat Econòmica que havien de servir «para la formación del plano de la nueva Barcelona» i que van ser aprovades per l'assemblea. Tant les bases com la justificació que venia a continuació van posar en circulació un seguit d'idees sobre: el model d'eixample —construcció d'edificis oficials i monuments commemoratius, serveis públics distribuïts de forma igualitària dins l'espai urbà, habitatges salubres, dotació d'espais verds—; la forma d'elaboració del plànol —concurs lliure a Barcelona previ a l'aprovació final de Madrid—; i el pla econòmic, amb una observació dita de passada però favorable a la

contribució especial dels propietaris. L'empresari Pau Maria Tintorer no va firmar el document presentat i va fer constar la seva disconformitat per la severa limitació de l'aprofitament de les parcel·les i de l'altura de les cases en el tipus d'habitatge de la nova ciutat.

Malgrat les diferències òbvies, el plànol topogràfic de Cerdà i les vint bases d'aquesta comissió són manifestacions del radical esperit d'emulació que regnava a la ciutat en aquell moment històric i tenen una importància equiparable en el procés de materialització de l'eixample. El plànol és una demostració de l'excel·lència tècnica de Cerdà i les bases són l'expressió acabada de les expectatives que despertava l'eixample entre els barcelonins. Cerdà va reconèixer la transcendència dels treballs fets en aquesta fase en incloure tant l'exposició municipal sobre les muralles com les bases del 1855 entre els documents seleccionats per a la història de l'eixample que va fer a la memòria del 1859.

El final obert del Bienni Progressista

L'agreujament de la crisi social i el deteriorament de la situació política va acabar arrossegant Franquet, que va presentar la dimissió el 21 de maig de 1855, data que coincidia amb la publicació d'una Reial ordre que desautoritzava la seva política conciliadora amb el moviment obrer, i amb la reimplantació de l'estat de setge pel capità general Juan Zapatero. La dimissió no li va ser acceptada fins al 4 de juliol, ja iniciada la vaga general a la ciutat. Començava aleshores la darrera etapa del Bienni, que va durar un any just, fins al juliol del 1856. El nou governador, Ignasi de Llasera, militar de carrera, es va adaptar a les noves condicions, que significaven la subordinació directa a l'autoritat del capità general. La seva primera decisió va ser obligar a continuar al consistori municipal, que també havia dimitit.

Els canvis no van castigar Cerdà, malgrat que col·laborava amb els dirigents obrers des del mes de maig, i tampoc van deturar els treballs preparatoris de l'eixample. L'enginyer va escriure el 15 de novembre a l'Ajuntament i el dia 23 del mateix mes al governador per comunicar que el plànol topogràfic, encarregat un any abans, estava acabat. La memòria de l'avantprojecte d'eixample, que ningú semblava haver-li encarregat de manera formal, està datada el 16 de desembre. El 27 de novembre, el dictamen d'una comissió especial creada per examinar el plànol de Cerdà admetia la seva altíssima qualitat, amb menció especial de la representació del relleu. El dia 30, el consistori, d'acord amb la proposta de la comissió, va decidir atorgar una medalla a l'enginyer com a premi dels coneixements demostrats en «los trabajos de ensanche y plano de los alrededores».

La memòria del 1855 és breu comparada amb la posterior del 1859, però, indubtablement la concepció de la casa ideal, que passa de l’una a l’altra, ocupa un lloc central ja a la primera, quan el record de l’epidèmia de còlera era encara molt viu. Cerdà compartia les tesis higienistes amb els col·laboradors de la Societat Econòmica i amb els redactors de les bases i, en establir una correlació directa entre densitat urbana i mortalitat, posava en primer pla la importància dels càlculs sobre la qualitat de l’aire en un hàbitat tan concentrat com el barceloní i, més concretament, confrontava l’estimació del volum d’aire respirable per persona i hora amb les condicions ofertes a les cases de la ciutat emmurallada i convertia el denominat «cub atmosfèric» del dormitori conjugal en el mòdul elemental del futur eixample.

Un dictamen de la Comissió d’Obres, conjuntament amb la Comissió d’Eixample, de 4 de desembre, empenyia l’Ajuntament a començar la nova urbanització per donar feina als aturats i proposava demanar autorització al Govern central per obrir quatre carrers principals del futur eixample i per contractar un emprèstit per finançar-ne l’obra. Aquesta voluntat d’ajudar els necessitats per les crisis econòmiques era una justificació habitual de l’obra pública municipal, que es reduïa normalment a operacions puntuals i modestes. Aplicada a una empresa de tanta envergadura, sembla un argument pobre i fa pensar en un intent d’accelerar de la manera que fos el tancament d’una fase i el pas a la següent. Es coneixen alguns detalls de la nova operació creditícia: un muntant de 10 milions de rals, la meitat de la quantitat de l’emprèstit de l’octubre del 1854, amb la garantia, novament, dels terrenys de les muralles. Com que es tracta d’un document intern, expressa sense embuts les inquietuds municipals. Deixa veure la reticència dels funcionaris del Govern urbà obligats a compartir una gestió de l’eixample amb els delegats estatals pel «cúmulo» d’obligacions del consistori i la situació «fatal» de l’erari. Es queixa de les crítiques constants al consistori, fruit de la «impaciència pública» i del «interés privado». Insisteix en la imposició de la contribució especial als propietaris dels afores, sense la qual el pagament dels interessos i l’amortització del crèdit seran impossibles. I tria Ildefons Cerdà i Gaietà Almirall —el representant municipal en la comissió redactora de les bases— per viatjar a Madrid, defensar aquestes demandes i obtenir-ne el vistiplau estatal. Aprovada unànimement la proposta, el 7 de desembre es va redactar la corresponent exposició al Govern, que Cerdà resumeix breument a la història que farà el 1859.

La part final de la memòria de Cerdà es relaciona amb aquesta iniciativa de les dues comissions, que tal vegada ell mateix va impulsar o, si més no, va secundar, assumint-ne la representació corporativa i implicant-s’hi de manera molt personal. Potser introduïts a darrera hora, els darrers paràgrafs de la memòria de l’avantprojecte són un balanç d’urgència d’aquells «trabajos

del ensanche» al·ludits en la inscripció projectada de la medalla que no li van arribar a donar. Sota el títol *Bosquejo del anteproyecto*, Cerdà comença per dir allò que no ha fet: ni el pla econòmic —les condicions financeres, legals i administratives que han de regir l’eixample—, ni les ordenances de la construcció; són peces que l’enginyer considera pròpies de la fase posterior, el projecte pròpiament dit.

Sobre el que ha fet importa sobretot dir que considera complerts els objectius, amb dos blocs d’aportacions: «datos, noticias» i «observaciones» suggerides per l’estudi de la «cuestión de ensanche»; i el «trazado y distribución» de l’avantprojecte, adjunt en un full transparent a escala 1:5.000 superposable al topogràfic i que s’ha perdut. La descripció d’aquest traçat enumera els quatre grans carrers, ajustats a la direcció dels vents saludables i que coincideixen amb els indicats pel consistori; exposa la idea de fer places en els creuers d’aquestes grans vies, i fixa l’extensió de l’eixample, entre la travessera de Collblanc i el mar en un sentit i la carretera de Sants i el riu Besòs en l’altre.

El darrer paràgraf té dos objectius: suggerir què ha de decidir l’Estat i anunciar que l’enginyer reserva alguns treballs per a la fase posterior. Cerdà deixa molt clar el que espera: la determinació «precisa y concreta» de les «principales condiciones a las cuales se quiera sujetar la formación del proyecto definitivo». Com en el cas de l’Ajuntament, es pot acusar de falta de coherència aquesta combinació cerdaniana entre les decisions que es van prenent sobre el traçat i l’anunci de la futura elaboració del projecte,¹⁴ però el que Cerdà ja havia demostrat era el seu pragmatisme i la capacitat de respondre adequada­ment a la urgència política.

Els dies següents es va anar complint l’agenda establerta conjuntament pel consistori i Cerdà. El 19 de desembre Cerdà i Almirall es van traslladar a la capital; portaven també l’encàrrec del governador de lliurar el plànol topogràfic al Ministeri de Foment, l’única intervenció coneguda de Llasera en tot aquest temps.

Cerdà es va quedar a Madrid fins al 23 de gener i la seva estada va coincidir amb la constitució de la Comissió Règia, formada per alts funcionaris de tots els ministeris i presidida per Ciril Franquet, que en aquell moment era al capdavant de l’Administració central. Aquesta comissió, formada a petició del Consell de Ministres, havia de resoldre un seguit de qüestions que Cerdà col·loca com a colofó de la història de la tramitació de l’eixample inserida a la memòria del 1859: necessitat i extensió de l’eixample; continuïtat o no de la condició de plaça forta; punts on convenia començar la construcció per protegir els interessos particulars i els generals de l’Estat; quin dels dos agents públics, l’Ajuntament o l’Estat, havia de finançar les quatre vies sol·licitades; regles i ordenances que havien de regir les edificacions i obligacions respectives de l’Estat i els propietaris; capítol del pressupost a què havien de carregar-se les

despeses de l’enderroc i de l’aixecament de plànols; i quin ministeri havia de fer-se càrrec de completar el projecte i controlar-ne l’execució.

L’enumeració és un inventari exhaustiu però força desordenat dels assumptes que plantejava la urbanització dels afores. Alguns dels punts esmen­tats ja semblaven resolts; entre els no resolts, uns venien de lluny, d’altres s’acabaven de suscitar, i n’hi havia uns tercers que es podrien ajornar perfectament. El conjunt feia la impressió de voler deixar el màxim de llibertat als alts funcionaris. Segons Cerdà, que escriu a posteriori, la Comissió va concloure la tasca encomanada al juliol del 1856 i es va arribar a redactar el decret corresponent, però un nou canvi polític, la substitució d’Espartero per O’Donnell en la presidència del Govern, va impedir-ne la publicació. Fóra molt interessant poder consultar el decret i comprovar la llista dels assumptes tancats a escala estatal en aquella data. Formalment el Bienni Progressista va acabar al mes d’octubre amb el retorn dels moderats al poder.

Dos programes públics, 1859

Sobre els esdeveniments del 1859 acaba de publicar-se un llibre que aporta dades noves sobre l’anomenada «batalla de l’eixample», és a dir, l’enfrontament entre l’Ajuntament i Cerdà a propòsit del plànol de la nova ciutat.¹⁵ La seva autora, Glòria Santa-Maria, en fa un resum breu en aquest mateix catàleg que convertiria en reiteratiu el relat del 1859 que es pogués escriure aquí. Però, amb la perspectiva que dóna aquell recorregut i les dades ara conegudes, sembla raonable descartar dues visions contraposades i encara influents: la que fa de Cerdà una persona estranya a Barcelona i la que afirma que l’Ajuntament no coneixia les seves competències. I potser també és hora de començar a construir una visió més comprensiva d’aquest episodi.

El Bienni Progressista s’havia tancat demanant a l’Estat una sèrie de decisions prèvies a l’elaboració del projecte d’eixample; les respostes havien quedat pendents. Passat un nou bienni d’involució, «moderat», al juliol del 1858 es va formar a Madrid un nou gabinet presidit per O’Donnell. El nom remet al Bienni Progressista, però en aquesta ocasió el general governava en solitari i tenia darrere seu un nou partit, la Unió Liberal, sorgit de la convergència entre els sectors de centre dels dos partits hegemònics fins a aquell moment. Els canvis afectaven la forma d’accedir i exercir el poder, però no el programa, similar al de l’etapa anterior: èmfasi en les obres públiques, en l’alliberament de les forces productives, en la construcció del capitalisme i en la descentralització administrativa. Va ser, finalment, un govern fort, que va durar quasi cinc anys, un fet tan excepcional que va determinar el sobrenom de Gabinete Largo, amb el qual ha passat a la història.

Aquest govern de vocació tecnocràtica declarada va trigar uns mesos a prendre una decisió sobre l’eixample de Barcelona. La influència de les instàn­cies barcelonines sobre el Govern en aquells moments va ser gran. L’alcalde acabat de designar, Josep Santa-Maria, procedent de les files progressistes, va deixar de banda els projectes d’eixample limitat instigats pels militars i assumits pel mateix consistori barceloní en els dos darrers anys i va tornar a exigir l’autorització de l’eixample il·limitat. Cerdà va instal·lar-se a Madrid al novembre i desembre del 1858 i no es pot descartar que utilitzés la seva capacitat de mobilitzar ressorts a la capital en la mateixa direcció que Santa-Maria.

Finalment, el gabinet O’Donnell va fer pública la Reial ordre de 9 de desembre de 1858, que suprimia els obstacles posats pel Ministeri de Guerra a l’eixamplament de la ciutat i decidia també sobre alguns afers que afectaven directament les finances públiques —reafirmació de la propietat estatal dels solars alliberats per les muralles medievals— i el sistema de defensa de la ciutat, amb la conservació de la Ciutadella i del castell de Montjuïc, amb les respectives àrees de protecció. Des del punt de vista de les demandes del 1855, aquesta resposta resultava insuficient perquè res no es determinava sobre les característiques del projecte d’eixample.

Ara bé, tots els agents urbans que operaven a Barcelona van interpretar la Reial ordre com un senyal per a la represa del programa del Bienni i, al·lisonats per l’experiència anterior, es van llançar a aprofitar l’oportunitat, que es va fer extensiva a la reforma interior. Cerdà havia demanat a l’Estat precisió i claredat en la determinació de les condicions que haurien de respectar els tècnics que fessin el projecte definitiu. L’Estat va fugir d’estudi i a Barcelona es van sentir autoritzats per passar a l’acció, és a dir, per aprovar un projecte definitiu d’eixample en vistes a una execució immediata.

L’Ajuntament va iniciar el procés que culminaria en la convocatòria del concurs públic de projectes d’eixample i reforma. L’enginyer, per la seva banda, va demanar directament al Ministeri de Foment autorització per transformar l’avantprojecte d’eixample del 1855 en un projecte que també responia al repte de la reforma interior. De fet, la concessió de l’eixample il·limitat permetia ara ocupar-se del sanejament imprescindible de la vella ciutat, i va ser centre d’atenció tant per a Santa-Maria, en el sí de l’Ajuntament i davant les autoritats superiors, com per a Cerdà, que va veure la riquesa que generaria l’eixample com l’única font possible de finançament de la costosa intervenció de la reforma i va articular les dues operacions en el seu pla econòmic.¹⁶

Més enllà de la coincidència en la urgència de la reforma, les dues parts erigides en protagonistes, l’Ajuntament de Barcelona i Cerdà, van adoptar, respecte a l’eixample, opcions contradictòries —conkurs públic *versus* autorització directa— basades en una ignorància mútua que violentava els fets que ells mateixos al·legaven com a precedents. Van ser molt conscients de

les implicacions del que feien i, malgrat els arguments justificadors que van prodigar per amagar-ho, es van sentir molt incòmodes.

Hi ha signes d'aquesta incomoditat o de la consciència de les dificultats de la posició pròpia. Cerdà va ser advertit per Madoz —que sabia de què parlava— de la necessitat de comptar amb el consistori quan l'enginyer li va portar a l'abril del 1859 el plànol d'eixample a casa seva. Un any més tard, al gener del 1860, en posar la firma al *Pensamiento económico*, que, amb les ordenances de la construcció, completava el projecte d'eixample, al darrer paràgraf Cerdà es mostrava aclaparat per una soledat sobrevinguda: «un simple particular aislado y abandonado a sus propias fuerzas». Santa-Maria, per la seva part, va proposar a l'agost del 1859 encunyar la medalla d'or que al desembre del 1855 es volia lliurar a Cerdà i que no es va arribar a fer. Era un gest de neutralitat exquisida, però la comissió encarregada de tirar endavant l'homenatge va suggerir una inscripció diferent de la indicada pels seus antecessors; es continuava reconeixent el mèrit del plànol topogràfic, però s'esborrava la menció als «treballs d'eixample» realitzats per l'enginyer, com si l'avantprojecte no hagués existit mai. L'episodi no va passar d'aquí, perquè la proposta de la Comissió no es va arribar ni a presentar al plenari, però és ben expressiu de la situació. No val la pena continuar per aquest camí. Cada generació i cada actor particular fa unes opcions per motius sovint complexos que jutja globalment raonables, però és igualment raonable no creure's del tot allò que diuen els interessats en temes controvertits.

L'intent de comprendre i explicar el desacord ha suscitat moltes polèmiques i és previsible que continuï fent-ho, però la concentració de l'atenció en un únic episodi no és profitosa perquè en menysté d'altres, que són tan o més transcendents. Cal destacar, per exemple, que les dues parts contendents, i els agents urbans en general, compartien almenys una cosa: tots comptaven amb l'Estat. Això s'ha dit molt de Cerdà i poc de l'Ajuntament. Cerdà va adduir repetidament el caràcter supramunicipal de l'eixample; tampoc va amagar l'escassa confiança que li mereixia l'Administració municipal, que coneixia bé. D'un argument i altre, n'ha sortit sovint una exaltació del paper de l'Estat en el conflicte i el retrat d'un Cerdà estatalista fervent. Potser és més cert que l'Estat va anar a remolc de Cerdà i que els fervors de l'enginyer van tenir una curta durada. Però no s'ha de minimitzar allò que la decisió estatal va proporcionar a Barcelona: un plànol general d'alineacions de la nova ciutat obligatori per a la propietat. I aquesta era la fita perseguida i mai aconseguida fins aleshores.

Lenfrontament del 1859 entre l'Ajuntament de Barcelona i el Govern central és el més important d'una llarga sèrie. Ara bé, del fet que el consistori reivindicués la seva iniciativa en matèria de política urbanística i el poder d'executar-la a la seva manera no es pot deduir que no acceptés la potestat

estatal de decidir en darrera instància, perquè això era el que dictava la legislació vigent. En termes més tècnics, el consistori defensava la seva autonomia administrativa o, com es diu avui, el principi de subsidiarietat de les administracions locals, segons el qual el més pròxim està millor situat per detectar i resoldre els problemes. El que segurament va desconcertar l'equip municipal és que, aquesta vegada, l'Estat no sols decidia, sinó que també volia assumir l'execució valent-se de Cerdà.

La darrera consideració d'aquest epíleg ha d'apuntar inevitablement a l'etapa posterior perquè, malgrat la creença comuna, després de la famosa Reial ordre de 7 de juny, l'any 1859 va continuar amb un ajornament de la decisió sobre el plànol d'eixample mentre no es resolía el concurs municipal i l'Estat decidia formalment desestimar-ne el resultat. El cicle es va tancar el 30 de maig de 1860, però aquesta no va ser tampoc la resolució definitiva. D'acord amb el costum, l'Administració estatal va preferir una decisió salomònica, barreja de decisió sobre l'obligatorietat del plànol i de no-decisió sobre l'obligatorietat dels plantejaments econòmics i les ordenances de la construcció que formaven part integrant del projecte de Cerdà. Era un nou ajornament de la decisió sobre aquests instruments imprescindibles, que quedaven ara condicionats a l'aprovació d'una llei estatal que el Govern es comprometia a presentar al Parlament. En renunciar-hi, dos anys després, l'obligatorietat del plànol es va convertir en l'única decisió definitiva i va condicionar l'execució de l'eixample.

Al capdavant, el triomf de Cerdà o el fracàs municipal, tan solidaris l'un de l'altre, no sols es van relativitzar, sinó que les dues parts van descobrir que havien perdut altres batalles importants pel camí, com ara la d'aquest canvi del marc legislatiu de l'acció urbanística o la de la impossibilitat de la reforma interior.

NOTES

- Ramon GRAU; Marina LÓPEZ, «La gènesi de la Barcelona moderna»; «El temps de la revolució política»; «El temps de la revolució econòmica» i «El temps de la revolució urbanística», dins Ramon GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenç, 1988, pàg. 49-165. Per a la història de l'Administració municipal: Manuel ARRANZ; Ramon GRAU; Marina LÓPEZ, «Anàlisi històrica de l'Ajuntament de Barcelona», dins *Documents de treball per a la Carta Municipal*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, (Quadern 3), 1987.
- Manuel DE SOLÀ-MORALES, «Leix Ferran-Princesa», dins *Deu lliçons sobre Barcelona*, Barcelona, Col·legi d'Arquitectes, 2008, pàg. 38-87.
- VÍCTOR BALAGUER, *Administración municipal de Barcelona en 1852 siendo del Excelentísimo Ayuntamiento y alcalde corregidor el Muy Ilustre Señor, Don Santiago Luis Dupuy*, Barcelona, Ramírez, 1853; Joan FUSTER, *Barcelona i l'Estat centralista. Indústria i política a la dècada moderada*, Barcelona, Eumo, 2006, pàg. 257-285; Vicente M. SANTOS ISERN, *Cara y cruz de la sedería valenciana*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1981, pàg. 219-241.
- Josep FONTANA, *La fi de l'Antic Règim i la industrialització*, Barcelona, Edicions 62 (vol. V de Pierre Vilar, *Història de Catalunya*), 1988, pàg. 300-306; Roser SOLÀ i MONTSERRAT, *L'Institut Industrial de Catalunya i l'associacionisme industrial des de 1820 a 1854*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- AMAB (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Q136, Comissió d'Obres Públiques-Fomento/Interior, 3/1, exp. 1237, *Expediente sobre apertura de una nueva calle llamada de la Princesa* (1852).
- Borja DE RIQUER, «El conservadorisme polític català: del fracàs del moderantisme al desencís de la Restauració», *Recerques*, 11 (1981), pàg. 32.
- Francesc PUIG i ALFONSO, «Gènesis del Ensanche de Barcelona», *Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros*, XXII (abril-juny de 1915); Fabián ESTAPÉ, «Vida i obra de Ildefonso Cerdà. Bibliografía y Anexo documental», dins Ildefons CERDÀ, *Teoría general de la urbanización*, Barcelona, Instituto de Estudios Fiscales, 1971, vol. III, pàg. 142.
- Josep BENET; Casimir MARTÍ, *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progresista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976, vol. I, pàg. 338-344.
- Marina LÓPEZ GUALLAR, «El pla econòmic de l'Eixampla de Barcelona, 1854-1864», dins *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, Vilassar de Dalt, Fundació Ernest Lluch, 2007, vol. II, pàg. 209-220.
- Santiago Luís DUPUY, *Barcelona desde el 1.º de julio hasta 20 de setiembre de 1854*, Barcelona, Ramírez, 1854, pàg. 25.
- Javier GARCÍA-BELLIDO GARCÍA DE DIEGO; Sara MANGIAGALLI, «Pascual Madoz y el derribo de las murallas en el albor del Ensanche de Barcelona», dins Ramon GRAU (coord.), *Cerdà i els altres. La modernitat a Barcelona, 1854-1874*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Barcelona Quaderns d'Història, 14), 2008, pàg. 165-205.
- Arturo SORIA y PUIG, «El projecte i la seva circumstància», dins AAVV, *Cerdà i el seu eixample a Barcelona*, Madrid i Barcelona, MOPT i Ajuntament de Barcelona, 1992, pàg. 31-73.
- Joaquim SABATÉ i BEL, *El proyecto de la calle sin nombre. Los reglamentos urbanos de la edificación París-Barcelona*, Barcelona, Fundación Caja de Arquitectos, 1999.
- Manuel DE SOLÀ-MORALES, «Cerdà urbanista», dins *Cerdà i Barcelona*, Madrid, Ministerio de las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, pàg. 25.
- Glòria SANTA-MARIA BATLLÓ, *Decidir la ciutat futura. Barcelona 1859*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Museu d'Història de Barcelona, 2009 i «El camí municipalista vers la metròpoli. Notícia biogràfica de l'alcalde Josep Santa-Maria (1812-1867)», dins aquest mateix volum.
- Ramon GRAU, «Naufregi de la teoria cerdaniana: els espais públics de Barcelona», dins AAVV, *La formació de l'Eixample de Barcelona. Aproximacions a un fenomen urbà*, Barcelona, Olimpíada Cultural, 1990, pàg. 100-106.

Lluís Rigalt i Farriols. Carretera de Sans, 1870

L'engegada de l'eixample i les batalles per la innovació jurídica, 1860-1897

Marina López

Al llarg dels darrers quaranta anys del segle XIX, l'eixample va esdevenir una realitat que relligava els diferents nuclis de poblament del Pla amb la ciutat i donava a Barcelona l'aire d'una metròpoli. L'agregació dels municipis menors l'any 1897, prefigurada en el plànol del 1859, va ser la sanció jurídica d'un procés consumat. Però el desplegament urbanístic no va tenir un suport adient des del punt de vista legislatiu, i el procés i el resultat se'n van ressentir. En qualsevol cas, no va ser per manca de consciència i d'esforços per part de tots els agents locals: l'Ajuntament de Barcelona, com a representant dels interessos col·lectius; els propietaris, com a directes interessats en la promoció de la ciutat; i Ildefons Cerdà, com a responsable del pla urbanístic.

Les demandes barcelonines

La convocatòria del concurs i la polèmica suscitada van deixar a l'ombra la resta d'iniciatives municipals de l'any 1859. Ara bé, des del començament de la dècada els gestors municipals de la reforma i l'eixamplament de la ciutat havien volgut comptar alhora amb un projecte tècnic satisfactori, una regulació precisa de les obligacions respectives dels agents públics i els privats, i un finançament suficient. El 1859 el plantejament va ser idèntic. L'Ajuntament i la Comissió Consultiva, un cop decidit el procediment per seleccionar el plànol d'eixample, van fer plegats propostes que pretenien cobrir els altres punts indicats i van enviar al Govern central dues exposicions: la primera, referent a la reforma de la Llei d'expropiació forçosa del 1836, i la segona, dedicada a les bases econòmiques de l'eixample i la reforma de Barcelona.¹

En la proposta de reforma de la Llei d'expropiació forçosa hi predomina l'argumentació política sobre la concreció tècnica. El document narra la història de l'aplicació de la Llei del 1836 a Barcelona i conclou que cal canviar-la

en el sentit indicat pel decret francès de 26 de març de 1852, dictat per als carrers de París. Aquest decret havia estat una mesura excepcional, resposta d'un govern autoritari a una crisi epidèmica, i pretenia suprimir els tuguris propagadors del contagi. El concepte de reforma urbana ampliava així els seus objectius, i a l'expropiació dels terrenys necessaris per obrir noves vies, s'hi afegia ara la dels terrenys i les cases que ocupaven les dues franges laterals dels carrers. Es tractava de destruir un teixit urbà obsolet i reconstruir els carrers i els habitatges d'acord amb les exigències higienistes. L'enunciat genèric de la norma va permetre que fos aplicada expeditivament i va afavorir excessos. El 1858, una sentència del Consell d'Estat francès va donar la raó als propietaris afectats i va establir certes garanties que, si bé no van paralitzar les expropiacions, les van encarir notablement.²

El canvi de modalitat expropiadora va ser introduït per primera vegada a Espanya a les disposicions que van autoritzar la reforma de la Puerta del Sol de Madrid el 1857, que és el precedent local citat pel consistori de Barcelona i la seva Comissió Consultiva com a alternativa concreta a la Llei del 1836. La norma madrilenya intentava, com el decret francès del 1852, imposar els estàndards higienistes, però tenia cura de respectar els drets de la propietat i posava certs límits a la facultat expropiadora per raó de salut pública. La solució consistia a fixar unes dimensions mínimes dels solars edificables.³

Pel que fa a les *Bases econòmiques*, el títol ja indica que es tracta d'un text més tècnic, pròxim a un projecte de llei, que no es queda en l'exposició de motius, sinó que arriba a concretar les regles a seguir. Les *Bases* preveuen la cessió gratuïta dels terrenys per a vials, que ara s'estén als solars necessaris per a places, i la construcció de les infraestructures corresponents a càrrec dels propietaris. Les altres dues fonts de finançament per a les obres públiques serien les ja assenyalades el 1854: la cessió dels terrenys de les muralles per l'Estat i una contribució especial a pagar pels propietaris dels afores.